

W. van der Zwaag

Jean Louis Bernhardi

(1811-1873)

Een leketheoloog uit de school
van Kohlbrugge en Bilderdijk

Zijt voorstanders en handhavers van de zuivere
en onbevleete godsdienst, acht die het palla-
dium van den Staat te wezen, met welkers
stand gij staat en met welkers val gij vallen zult.

J. Fruytier tot de overheden

Opgedragen aan mijn geliefde vrouw

DEN HERTOG B.V. - HOUTEN - 1987

Zwaag, W. van der

Jean Louis Bernhardt: een leketheoloog uit de school van Kohlbrugge en Bilderdijk /
W. van der Zwaag - Houten: Den Hertog. - Ill.

Met bibliogr., lit. opg., reg.

ISBN 90-331-0513-6 geb.

SISO 258.1 UDC [[329.3 : 284] + 23/24 : 284.2] (492) '18' NUGI 631

Trefw.: Bernhardt, Jean Louis / theologie ; Nederland ; geschiedenis ; 19e eeuw /
christelijke politiek ; Nederland ; geschiedenis ; 19e eeuw

Inhoud

Een woord van rekenschap	9
1. De spiegel van een revolutietijdperk	13
De ondergang van de Republiek - Verlicht Christendom - Toenemende tolerantie - Rationalisme en romantiek - Het tijdperk van de Restauratie - Verlicht despotisme-Oranjepatriottisme - De kerkelijke organisatie van 1816 - De Belgische Opstand - Thorbecke en de liberalen - Groen van Prinsterer en de antirevolutionairen - De Grondwetsherziening van 1848 - De leer van de volksoevereiniteit - Verhouding liberalen-rooms-katholieken - Het tijdperk van de rechtse coalitie - Uitbreiding van het kiesrecht - Oprichting Staatkundig Gereformeerde Partij.	
2. Het ontstaan van de Utrechtse Datheenpartij	28
Het Reveil - De contrarevolutionaire beginfase - Willem Bilderdijk - Het staatkundig-gereformeerd ideaal - Hermann Friedrich Kohlbrugge - De leer der heiligmaking - De Utrechtse Bijbellezingen - Everhard Henri Kol - Relatie met Kohlbrugge - Jean Louis Bernhardt - Het Goudsch Kronijkske - J. Bakker Korff - Het onderscheid met de antirevolutionairen - De Dordtse geloofsleer - Contra- of antirevolutionair? - De Utrechtse factie - Controverse met Groen - Religie of politiek.	
3. Een worm in Achors wegen	47
Geestelijk leven - Zware zielestrijd - Karakter - Geestelijke grondslag - Beproeving en strijd - Volgeling van Kohlbrugge - Reizend evangelist - Conflict met opdrachtgevers - Om het shibboleth der waarheid - Politieke bedrijvigheid - Het roomse gevaar - Voor de rechter gedaagd - 'De Zamenspraken van Keesbuur' - Levensbericht - Zelfportret.	
4. Om het shibboleth der waarheid	65
Publicistische arbeid - De kerkelijke situatie in de Domstad - Orthodox of liberaal - Dissidenten op de korrel - Bernhardt's 'streng gericht' - Eerherstel voor Kohlbrugge - Kohlbrugges optreden in de Domstad - De affaire rond de 'Open Brief' - Het Deutsche Christentumsgesellschaft - Geestverwanten te Utrecht - De 'Rhedense kring' - Integratie binnen het Reveil - Scholte en de Utrechtse afgescheidenen - De Patriottenbeweging te Utrecht - Breuk tussen aristocraten en democraten - Bernhardt's reislied.	
5. Oranje-Weeshuis en Nationaal Geuzengesticht	81
De watersnood van 1861 - Statenbijbel als huldeblijk - De Heraut in oppositie - Vrees voor demonstratie - Uitvoering en bezichtiging - Aanbieding aan de koning - Toespraak van Bernhardt - De armoede te Huizen - Het Oranje-Weeshuis - Voltooiing van het Weeshuis - Plechtige opening - Geschiedenis van het Weeshuis - De herdenking van de inneming van Den Briel - Het Nationaal Geuzengesticht - Landelijke activiteiten - Opening van het Geuzengesticht.	

6. De verhouding tot Reformatie en Nadere Reformatie 106
Kohlbrugge en Gods Woord - Luther en de Bijbel - Goddelijke soevereiniteit - De Nadere Reformatie - Critische beoordeling door Kohlbrugge - Nadere plaatsbepaling - Eswijlers Ziels-eenzame Meditatie - Analogie met Van der Groe en Schortinghuis - Affiniteit met Kohlbrugge en Bernhardi - Eswijler als prototype van Kohlbrugge - Verwantschap Kohlbrugge-Nadere Reformatie - Bernhardi contra het 'vrome vleesch' - Trappen van het geestelijk leven - Bernhardi's enige troost.
7. Het discipelschap van Kohlbrugge 122
De ervaring van Simeon - Geestverwantschap Kohlbrugge-Bernhardi - De combinatie van slang en duif - Ontleding van de menselijke geest - Predestinatie en rechtvaardiging - Kohlbrugge en de heiligmaking - Bernhardi tegen het pelagianisme - Werkheiligheid of genade - De evangelisatie van Isaïc Esser - Vleselijk activisme - De moderne emancipatie - Randfiguur van het Reveil - De ware theologie - De relatie tussen Kohlbrugge en Kol - De contacten met Elberfeld - Kol als tussenpersoon - De verhouding Kohlbrugge-Bernhardi.
8. In het voetspoor van Bilderdijk 143
Verhouding Kohlbrugge-Bilderdijk - Bilderdijk en de staat - Het beginsel van de volkssoevereiniteit - Het landsvaderlijk gezag - Constitutionele slavernij - De eed op de Grondwet - De rechten van de mens - Geen vleselijke politiek - Het passivisme van Bilderdijk.
9. De controverse met de antirevolutionaire richting 153
Da Costa als contrarevolutionair - Evolutie in Da Costa's denkbeelden - Aanvaarding van de moderne constitutie - Groen als leerling van Bilderdijk - Scheiding der geesten - Christelijke of neutrale staat - De theocratie in Geneefse zin - Geen recht voor allen! - Het recht Gods - Tweede Kamerleden - Groen en het recht der gezindheden - De verhouding Groen van Prinsterer-Kohlbrugge - Groen van Prinsterer en Bernhardi - Het standpunt van Van der Kemp - Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.
10. Het conflict met Kuyper over de 'theocratie' 168
Verhouding Groen van Prinsterer-Kuyper - Kuyper en de gereformeerden - Ontmoeting Kohlbrugge-Kuyper - De strijd voor kerkherstel - Kuyper over de theocratie - Bernhardi in oppositie - De enige Soeverein - Kuypers filosofische begrippen - Reactie van Kuyper - Bernhardi's repliek.
11. De breuk met de antirevolutionaire richting 179
Toenadering tot Rome - De Standaard in moeilijkheden - Kol in oppositie - Groen als geldschiet - Kuyper op de tweesprong - Het advies van Kohlbrugge - Het dilemma van Kuyper - De coalitie met Rome - De weg naar het C.D.A.
12. De strijd om de gereformeerde overheidsschool 188
De onderwijswetten van 1801, 1803 en 1806 - De onderwijswet-Van der Brugghen - Bestrijding door Groen van Prinsterer - Opleiding tot

christelijke deugden - Een school zonder Bijbel - De gevoelens van andersdenkenden - De facultatieve splitsing - Moderne sectescholen - Neutraliteit betekent godsdienstloosheid - De toekomst van het vaderland.

13. De belijdenis van het drievoudig snoer 199
Het gereformeerde natiebeseff - De historiebeschouwing van Groen van Prinsterer - Kerk, Oranje en Vaderland - De Nederland-Israel conceptie - Religie-of vrijheidsstrijd? - Om de ware religie - De controverse Oranje-Datheen - Het verbond met de hoogste Potentaat - Het fundament van ons vorstenhuis - De les der historie - Tegen de Loevesteinse factie - Het Eeuwige Edict - De aloude Princevlag - Liefde voor het vorstenhuis.
14. De liberale slopers van het koningschap 215
Oranje, regenten en volk - De constitutionele monarchie - De sloping van het koningschap - De rode republikeinen - Thorbecke: een herzezen De Witt - De soevereine volksregering - De moderne Loevesteinse factie - Nationaal huldebetoen? - De machten van on- en bijgeloof - Kohlbrugge voor- en najaarsdroom - Een koninklijke staatsgreep - De liberale grondwetfabrikanten - Keuchenius en de parlementaire democratie - Christelijk-historisch? - Carthago esse delendam.
15. Beoordeling van de kerkelijke toestand 230
De 'Jezuietenstreek der Synode' - Scholten, de vader van het modernisme - De 'gezonde rede' - De gezonde leer - Helderling en de 'Confessioneele Vereniging' - Terug naar de Gereformeerde Kerk - Wezen en hoofdzaak - De Vrienden der Waarheid - Onkerkelijkheid - De vrije-kerk-gedachte - De toestand der Hervormde Kerk - Ds. G.J. Gobius du Sart - Synodale bloedplakkaten - Geestverwanten van Kohlbrugge - Getrouwe wachters Sions - Vereniging Kruisgemeenten-Afgescheidenen - Kerkelijke eindbalans.
16. In polemieken met de kerkelijke pers 247
De Evangelische Alliantie - Het 'werkende Jeruzalem' - Terechtwijzing van De Wekstem - De Bazuin tegen 'straatjongenspolemieken' - Over de vleeswording des Woords - Pelagiaanse tendensen - Buycks beschuldiging van antinomianisme - Polemische verwickelingen - Adhesiebetuiging aan Bernhardi - Bernhardi en de Afgescheidenen - Bernhardi en de 'Moerdijksche kwestie' - Pennestrijd met ds. Huet - Bezwaren tegen de Gezangen - De repliek van ds. Huet - Psalmen of Gezangen - Requisitoir tegen de tijdgeest.
17. De oorlogsverklaring aan de antichrist van Rome 263
Hedendaags Protestantisme - Het herstel van de roomse hiërarchie - De pauselijke breve - De Aprilbeweging van 1853 - De Noodkreet van Bernhardi - De houding van de koning - Aftreden van het kabinet-Thorbecke - De reportage van Bernhardi - De emancipatie der roomsen - De houding van Groen van Prinsterer - De 'Utrechtsch-Datheense richting' - Afkeer van de constitutie - Verlevendiging van het protestants natiebeseff - Het revolutionair nationalisme van Pruisen - Christus of de Antichrist - Het geheim van de oorlog - Het antichristelijk Frankrijk - De rede van Schaepman.

18. Het geloof in Gods voorzienigheid	284
De cholera-epidemie – De roede des Heeren – Bestrijding van de vaccinatie – ‘Bloedplakkaten’ en consciëntiedwang – Een controversiële zaak – Het bijgeloof van de vaccine – Het standpunt van de Theologische School – De vrijheid van geweten – Het smeekschrift der boeren – Fondsen en verzekeringen – Job op de mesthoop – De brief van Mozes Levi Zadok.	
19. De Utrechtse Datheenpartij en de theocratische gedachte	298
Het gewetensconflict van Kol – Kohlbrugge als adviseur – De brede of de smalle weg – De familie der theocraten – Theocratie en democratie – De visie van Aalders – Principe en tactiek bij Groen van Prinsterer – Groen van Prinsterer: nooit gevolgd – Gemiste politieke kansen – De theocratie van de Utrechtse factie – Augustinus, Luther en Calvijn – Een uitstervend geslacht – Het eenvoudige gereformeerde volk – Theocratie als geloofs-realiteit.	
20. De Staatkundig Gereformeerde Partij binnen het democratisch staatsbestel	313
De ontwikkeling in de Antirevolutionaire Partij – De oprichting van de Staatkundig Gereformeerde Partij – Rome en de Revolutie – De gereformeerd-orangistische traditie – De gereformeerde volksschool – De consciëntiedwang – Nuance- en accentverschillen – Participatie in de democratie – Critische kanttekeningen – Vragen rond de staatkundige vernieuwingen – Het dualisme binnen de S.G.P. – Fundamentele herijking van het beeld – Het onveranderde Rome – De machten van on-en bijgeloof – De theocratische pretenties van de S.G.P. – Het autonome mensbeeld – Kerstens profetisch getuigenis – De schuld van Neerlands kerk – Het heil voor kerk en vaderland.	
1. Bijlage I: Bijzonderheden betreffende de familie Bernhardi	335
2. Bijlage II: De voortzetting van de Zamenspraken	339
3. Bijlage III: Bibliografie van J.L. Bernhardi	344
4. Lijst van geraadpleegde literatuur	346
5. Noten	357
6. Register van persoonsnamen	379

Een woord van rekenschap

‘De Revolutie is begonnen met de verklaring van de rechten van den mensch; zij zal pas eindigen met de verklaring van de rechten Gods’, aldus Groen van Prinsterer met een aan De Bonald ontleende uitspraak.¹ De in het paradijs begonnen *revolutie* werd door deze grote christen-historicus beschouwd als een wereldhistorische religiekrijg. Met al haar lotswisselingen en rampspoeden was zij de wrange vrucht van de uitgedragen *revolutiebegrippen*.

Inzonderheid is de Franse Revolutie ‘het centrale feit geweest, waaraan Groens denken zich heeft georiënteerd.’² Evenals zijn geestverwanten zag hij haar in de eerste plaats als de praktische toepassing van de denkbeelden der ‘verlichte’, maar godloochenende filosofen.

Tot de tijdgenoten en geestverwanten van Groen van Prinsterer heeft ook *Jean Louis Bernhardi (1811-1873)* behoord. Hij was in nog sterker mate en meer geprononceerd dan deze gekant tegen de revolutiebeginselen. In feite was hij een uitgesproken vertegenwoordiger van de contra-revolutionaire richting uit de school van Willem Bilderdijk en in godsdienstig opzicht sterk gestempeld door de theoloog H.F. Kohlbrugge. Publicistisch is hij bijzonder bij het tijdsgebeuren betrokken geweest, inzonderheid op het gebied van kerk en staat, hetgeen in zijn geschriften helder wordt weerspiegeld.

‘In de negentiende-eeuwse pers is Bernhardi, die men niet geheel ten onrechte als enfant terrible beschouwde, doorgaans doodgewogen of op goedkope wijze bespot,’ concludeert dr. S. van der Linde. ‘Dat kan echter nooit de juiste methode zijn om van zulke nuttige lastposten positief nut te trekken.’³ Het is volgens deze geleerde dan ook een ernstig manco in onze kerkgeschiedschrijving dat wij teveel hebben gelet op topfiguren en theologen-van-naam en dat wij de leken-van-weinig-naam, ‘het levende organisme der belijdende gemeente’, hebben verwaarloosd. Wij schenken vaak meer aandacht aan klassieke folianten dan aan pamfletten, brochures en vlugschriften, waarin gewetensnood doorklinkt en die een appèl doen op het geweten van de medemens. Bernhardi is van deze afkeurenswaardige benadering een kenmerkend voorbeeld.

‘Hij schreef geen folianten en is geen klassieke figuur. Maar wel is hij een zeer opmerkelijk pamflettist. Door zijn ogen heen krijgen we de zeer bewogen 19e eeuw te zien, veel onmiddellijker en feller belicht dan dat in de plechtiger sprekende standaardwerken gebeurde.’⁴ Een

opmerkelijk pamflettist! Haalde het door hem geredigeerde periodieke *De Zamenspraken* (1859-1873) niet een oplaag van tussen de 19 en 20.000 exemplaren? Het aantal lezers is hiervan zeker een veelvoud geweest. En werden zijn overige veelgelezen publicaties niet herhaaldelijk en tot in onze eeuw herdrukt? Wel een teken dat zij op ruime schaal weerklank hebben gevonden!

Niettemin heeft de 'officiële' wetenschap Bernhardi nauwelijks ontdekt. S. van der Linde vormt op deze regel een gunstige uitzondering. De historicus L.J. Rogier, die Bernhardi zelfs citeert, noemt zijn naam echter niet en weet van diens 'Volksblaadjes' niet meer te vertellen dan dat het 'roepstemmen waren uit de geschiedenis van het protestantisme,' dat wil zeggen handelend over 'exempelen van roomse onverdraagzaamheid en wreedheid.'⁵ En P. Geyl, een speurder bij uitstek en altijd bereid zijn collega's enkele vliegen af te vangen, spreekt geringschattend van 'ene Bernhardi'.⁶ Maar Bernhardi was dan ook geen achttiende-eeuwse patriot of negentiende-eeuwse liberaal!

Geyl had beter zijn licht kunnen opsteken bij de christelijk-historische C. Gerretson, met wie hij in een levenslange correspondentie heeft gestaan. Maar neen, ook hier ontbreekt Bernhardi in het uitvoerige inhoudsregister.⁷ Overigens wist Gerretson bijzonder goed wie Bernhardi was en hij heeft dit gelukkig niet onder stoelen of banken gestoken. Hij acht deze publicist te behoren tot een van de 'contrarevolutionaire kernen van de Bilderdijkse school', een representant van het eenvoudige gereformeerde volk voor wie Bilderdijk 'de politieke autoriteit bij uitnemendheid' was.⁸

Gerretsons eindconclusie luidt dan ook onomwonden: 'Wij weten van de gehele contra-revolutionaire school nog niet veel, neen, veel te weinig af; ik beveel het onderwerp aan voor een historisch proefschrift aan de Vrije Universiteit; er is overvloed van stof, die op wetenschappelijke bewerking wacht.'⁹

Het is er tot dusver niet van gekomen. De enige die een poging heeft ondernomen Bernhardi enigermate aan de vergetelheid te ontrukken is mr. G.B. Roosjen, zoon van de voormalige N.C.R.V. voorzitter mr. A.B. Roosjen, geweest. Het lag in zijn voornemen een dissertatie te wijden aan Bernhardi, maar dan vanuit politicologisch standpunt. Prof. dr. L.W.G. Scholten zou zijn promotor zijn geweest. De naam van genoemde negentiende-eeuwse schrijver was hij tegengekomen in de briefwisseling tussen Groen en Kuyper en hij werd bijzonder door deze figuur geboeid.

'Uit de briefwisseling Groen-Kuyper heb ik om zo te zeggen het onderwerp gehaald. Bernhardi is nog nooit enigszins serieus door een politicologische bril bekeken,' schreef hij op 16 mei 1960 aan een vriend. 'Het door mij gekozen onderwerp is zeer boeiend en, hoewel

het u misschien vreemd mag voorkomen, erg moeilijk, daar met een beschrijving van ideeën en handelingen van Bernhardi de kous niet af is. Ook verwantschap en verschil met andere contrarevolutionaire groepen, met de antirevolutionairen en de verhouding met Kohlbrugge en Kol komen uiteraard ter sprake.'¹⁰

Mr. Roosjen kon zijn studie slechts beoefenen naast zijn gewone bezigheden, voornamelijk in de avonduren. Helaas stierf hij tamelijk onverwacht in de loop van 1960 op nog slechts 29-jarige leeftijd. Het door hem in de loop van 1959/60 bijeengebrachte studiemateriaal werd ondergebracht in het Theologisch Instituut te Utrecht, dat destijds werd beheerd door prof. G.P. van Itterzon. Door bemiddeling van de huidige beheerder, dr. A. de Groot, werd ons dit materiaal voor studiedoeleinden welwillend afgestaan, waarvoor wij hem hartelijk dankzeggen. Behalve een aantal brieven, waarin mr. Roosjen aan allerlei personen en instanties om inlichtingen vroeg, bestonden de door hem nagelaten bescheiden voornamelijk uit uittreksels van Bernhardi's geschriften.

Ook drs. J. van Heyst, momenteel directeur van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, heeft zich met de figuur van Bernhardi bezig gehouden. In een doctoraal-scriptie parlementaire geschiedenis (eveneens bij prof. dr. L.W.G. Scholten), getiteld *Kerk-Oranje-Vaderland. De leus van een contrarevolutionaire stroming* (Leiden 1964) gaf hij uitvoerig aandacht aan de figuur van Bernhardi. Wij zijn deze historicus zeer erkentelijk dat hij ons zijn scriptie ter inzage heeft gegeven.

Onze dank gaat ook uit naar de beheerder van het Kohlbrugge-archief te Utrecht, naar de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht en het Gemeentebestuur en de J.L. Bernhardi-stichting van Huizen voor de verleende medewerking en de verstrekte informatie.

In de loop van 1977 werd door schrijver dezes in het *Reformatorisch Dagblad* een serie van vier artikelen gewijd aan de *Zamenspraken* en een serie van drie aan de levensloop van J.L. Bernhardi.¹¹ Sindsdien vroeg hetgeen feitelijk een blauwdruk was om een nadere uitwerking.

Door een gelukkige beschikking kwamen wij in het bezit van een volledige uitgave van *De Zamenspraken* in 15 delen, afkomstig uit het bezit van de bekende kerkhistoricus J.C. Rullmann (een van de weinigen die ook goed met Bernhardi op de hoogte was). Door Van der Linde worden *De Zamenspraken* 'compleet tegenwoordig zeldzaam'¹² genoemd. Bovendien wisten wij de meeste door Bernhardi gepubliceerde geschriften te achterhalen. Een en ander heeft uiteraard het voortgezette onderzoek rond deze figuur vergemakkelijkt. Inzonderheid de *Zamenspraken* zijn bij dit onderzoek een onmisbare 'Fundgrube' geweest. Terwille van de duidelijkheid inzake Bernhardi's

standpuntbepaling hebben wij ons genoodzaakt gezien herhaaldelijk uit deze Zamenspraken te citeren.

In onze beschrijving van Jean Louis Bernhardi hebben wij vooral de nadruk laten vallen op diens politieke standpunt. Daarnaast komen ook zijn kerkelijke en theologische achtergronden aan de orde, terwijl eveneens aandacht aan Bernhardi's sociaal-filantropische activiteiten is besteed. Bernhardi hebben wij vooral trachten te belichten binnen het kader van de contrarevolutionaire 'Utrechtse Datheenpartij'.

In het eerste hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling in kerk en staat sinds de Franse revolutie tot aan de oprichting van de Staatkundig Gereformeerde Partij in 1918. In een slothoofdstuk is getracht op beknopte wijze de positie van deze partij te schetsen binnen het democratisch staatsbestel. Op deze wijze zijn de principiële en historische verbindingslijnen tussen de 'Utrechtse Datheenpartij' uit de negentiende en de Staatkundig Gereformeerde Partij uit de twintigste eeuw doorgetrokken en is enige vergelijking mogelijk geworden.

Jean Louis Bernhardi was een uitgesproken vertegenwoordiger van de staatkundig-gereformeerde richting. Naar zijn opvatting diende de gereformeerde religie in kerk en staat toonaangevend te zijn. Met niet aflatende ernst en volharding heeft hij zowel in woord als in geschrift de strijd gevoerd tegen de geest des tijds. Bij alle accent- en nuanceverschillen staat hij wat dat betreft op één lijn met andere geestverwante dissidenten die eveneens de alarmklok hebben geluid. Het 'laat u zaligen!' van zijn theologische leermeester Kohlbrugge – gericht tegen alle werkheiligheidsstreven – en het 'laat u regeren!' van zijn staatkundige leidsman Bilderdijk – tegen alle medezeggenschapsstreven – is ook hedentendage nog aktueel.

De eenvoudige Bernhardi is veelszins in vergetelheid geraakt. Wat erger is: de door hem uitgedragen beginselen zijn aan een ernstig slijtageproces onderworpen. Zij worden ook door veel belijders niet meer serieus genomen tot onberekenbare schade voor het nationale welzijn.

De wijze Prediker, die koning was geweest te Jeruzalem, ontdekte een 'kleine stad, en weinig lieden waren daarin; en een groot koning kwam tegen haar, en hij omsingelde ze en bouwde grote vastigheden tegen haar. En men vond daar een armen wijzen man in, die de stad verlostte door zijn wijsheid; maar niemand gedacht denzelven armen man.' Dat wij in het licht van deze teleurstellende ervaring de slotconclusie van de Prediker maar ter harte mochten nemen: 'Toen zeide ik: Wijsheid is beter dan kracht, hoewel de wijsheid des armen veracht en zijn woorden niet waren gehoord geweest.'¹³

Barneveld, oktober 1986

W. van der Zwaag

1. De spiegel van een revolutietijdperk

Met de Franse omwenteling in 1789 was na een geleidelijk overgangsproces sinds de reformatietijd ons werelddeel het revolutietijdperk binnengetreden. Door deze omwenteling kwam een geheel nieuwe orde van zaken tot stand. De Franse revolutie betekende een van de grote keerpunten in de wereldhistorie, een keerpunt dat wel met de Reformatie kan worden vergeleken, maar dan in tegengestelde zin. De Reformatie en de Revolutie gingen immers van tegenovergestelde standpunten uit. De Revolutie poneerde inzonderheid de gedachte van de volkssoevereiniteit, de Reformatie ging uit van de soevereiniteit Gods. De Reformatie stelde het gezag van de Heilige Schrift normatief, de Revolutie zwoer bij de kracht van de verdorven menselijke rede. 'De Revolutie is in haar diepsten grond de wereld-historische *religie-krijg* (Gen. 3:15), de strijd tegen den levenden God,' aldus Groen van Prinsterer.

Door de Revolutie verstaan wij niet 'zoozeer eenige historische gebeurtenis, als veeleer den geest van verwerping van elk gezag,' een geest welke inzonderheid in de Franse Revolutie in het laatst der achttiende eeuw 'voor het eerst als een heerschend beginsel in de wereldgeschiedenis is openbaar geworden.'¹

De ondergang van de Republiek

De Revolutie betekende een geconcentreerde aanval op alle gevestigde instellingen, inzonderheid op die van kerk en staat. 'Ni Dieu, ni maître' (geen God en geen meester) was immers de leus van de revolutie geweest. Op het 'ni Dieu' inzake de kerk zou volgen het 'ni maître' in de staat.

Ook ons land moest de heilloze gevolgen van de omwenteling ondervinden. De fatale breuk tussen Kerk en Staat maakte hier te lande een einde aan de overheersende positie van de Gereformeerde Kerk en – tijdelijk – ook aan die van het Oranjehuis. In 1795 immers ging bij de nadering van de Franse revolutielegers onze laatste stadhouder, Willem V, in ballingschap. Hierdoor leek het uitzicht op herstel van het Oranjehuis gedurende vele jaren benomen. De eens zo luisterrijke Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden ging in 1795 roemloos – hoewel zonder bloedvergieten – ten onder. Na geruime tijd onder Franse voogdij te hebben doorgebracht werd ons land in 1810 zonder veel plichtplegingen bij het Franse keizerrijk ingelijfd. Feitelijk

had Nederland hiermee opgehouden te bestaan.

Overigens bracht ook hier de Revolutie het tegendeel van hetgeen zij had beloofd. Nadat zij door middel van gevangenis en guillotine haar eigen kinderen had verslonden, liep zij – vergezeld van een reeks continentale oorlogen – uit op de barbaarse dictatuur van Napoleon. Het revolutionaire stormgetij velde van Hogerhand het vonnis over onze nationale zonden. Door haast niemand werd dit duidelijker onder woorden gebracht dan door onze laatste stadhouder. Toen het Franse leger onder generaal Pichegru over de bevroren rivieren trok en Willem V zich genoodzaakt zag de wijk te nemen naar Engeland, sprak hij de historische woorden: 'De ware bron onzer ongelukken ligt niet in de onverantwoordelijke handelwijs van zoovele Nederlanders, of in de kwade trouw der bondgenooten, maar in de nationale zonden en ongerechtigheden. God heeft een twist met Nederland en toont het in de mislukking van alle pogingen, en nu ook door den fellen vorst, die de wateren tot een gebaanden weg maakt. Wie zal oprichten als God terneer werpt?'²

Verlicht Christendom

Had de tijd van de Reformatie hier te lande geleid tot de vestiging van een gereformeerde kerk en staat, de Revolutie bracht dus een gewelddadige ommekeer van de verhoudingen en verkondigde de wettelijke gelijkstelling van alle godsdienstige – of ongodsdienstige – gezindheden. De neutrale staatsgedachte brak baan.

Het tijdperk van de zogenaamde Verlichting, door onze oosterburen 'Aufklärung' genoemd, markeerde de overgang tussen het tijdperk van de Reformatie en dat der Revolutie. In weerwil van de illustere benaming werkte de Verlichting er aan mee om de grondslagen van kerk, staat en samenleving te ondermijnen en van haar Schriftuurlijke wortels los te maken. De kracht van de menselijke rede werd meer gezaghebbend dan die van het Schriftuurlijk geloof.

Het rationalisme, de heerschappij van het menselijk verstand (de ratio) legde in toenemende mate beslag op de geesten. Ook de Bijbel werd via het 'gezond verstand' gefilterd van alles, wat niet uit natuurlijke oorzaken kon worden verklaard. Uiteindelijk hield het toonaangevend christendom nog slechts enkele fundamentele godsdienstige begrippen over, namelijk het geloof in een allesbesturend Opperwezen, het vertrouwen op menselijke deugd en volmaakbaarheid en dientengevolge – als uiteindelijke bekroning – het uitzicht op de onsterfelijkheid. Het was de rationalistische wijsbegeerte van de Duitse filosoof Kant ten voeten uit.³

De Reformatie had de drieslag geleerd: alleen door God, alleen uit genade en alleen door het geloof. De tegenhanger hiervan werd de

'moderne triniteitsleer', namelijk: God, deugd en onsterfelijkheid.

Toenemende tolerantie

Bij toenemende verdraagzaamheid jegens andersdenkenden en aanhangers van dwaalgevoelens kwam de gereformeerde leer steeds sterker onder critiek te staan. Het sprak hierbij haast vanzelf dat zowel Genève als Dordt het bij deze stellingname gelijkelijk moesten ontgelden. De predikers van de Nadere Reformatie verhieven nog geruime tijd hun stem tegen deze ontwikkeling, maar ook de classes en synoden traden niet krachtig op, terwijl de overheid, sterk door de tolerantiegeest geïnfecteerd, de dwaalgevoelens veelszins ongemoeid liet. Verdraagzaamheid, gepaard aan een 'Christendom boven geloofsverdeeldheid',⁴ was het wachtwoord geworden!

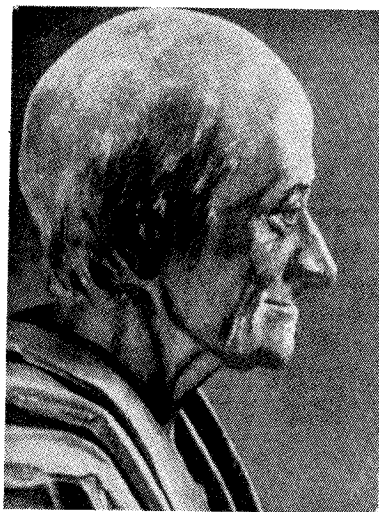
Hoewel belijdenis, kerkorde en liturgie voorlopig nog onaangetast bleven, deelde de ware gereformeerde leer niet in de algemene verdraagzaamheid. De bevoorrechte positie van de Gereformeerde Kerk was vele verlichte tijdgenoten een doorn in het oog. De staatkundige omwenteling van 1795 werd dan ook geredelijk aangegrepen om de scheiding tussen Kerk en Staat te proclameren en bij de staatsregeling van 1796 uit te voeren.

Werd de revolutie niet verwezenlijkt onder de leus van: vrijheid, gelijkheid en broederschap? Welnu, de vrijheid dulde geen officiële en bevoorrechte (gereformeerde) kerk. De gelijkheid eiste eliminering van het Oranjehuis en de aristocratie, terwijl de broederschap de gelijkstelling vorderde van alle godsdienstige gezindheden voor de wet. De 37 artikelen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis – de geboortacte van het Gemenebest – werden door de 17 artikelen van de 'Verklaring van de Rechten van den Mensch' vervangen. De aanvaarding van deze, in 1789 te Parijs opgestelde verklaring, betekende een voorlopig eindpunt van een revolutionaire ontwikkeling, welke haar stempel zette op de negentiende eeuw.

Rationalisme en romantiek

Het tijdperk van de Restauratie, dat in 1813 met de val van Napoleon was aangebroken en dat leidde tot herstel van de nationale zelfstandigheid en van het Oranjehuis, bracht echter geen kentering maar slechts consolidatie van de revolutiebeginselen. Nederland was wel herrezen, maar niet genezen van het revolutiegif.

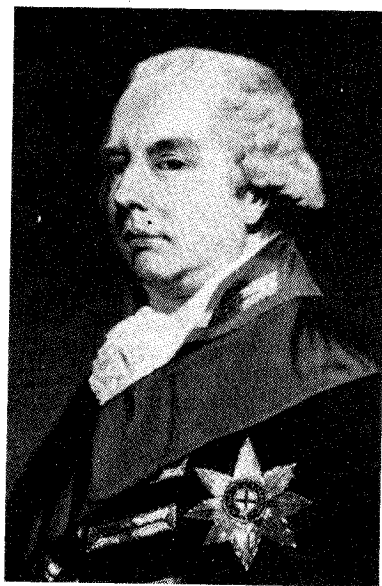
Na de ontgoocheling van de Franse revolutie en de val van Napoleon diende zich de geestelijke stroming aan van de Romantiek. En hoewel deze richting, in tegenstelling tot het rationalisme, meer de nadruk legde op het gevoel, op de traditie en het verleden, ook dit betekende geen geestelijk herstel. Het primaat van de menselijke rede

Voltaire

Rousseau

Prins Willem V

Koning Willem I

werd slechts door dat van het (godsdienstig) gevoel vervangen. Maar het soeverein gezag van Gods Woord werd door de volbloed romanticus evenzeer geloofend als door de rationalist.

Geen wonder overigens! Zowel het rationalisme als de romantiek hadden hun wortels in de Franse revolutiebeginselen. Beider representanten, namelijk Voltaire en Rousseau, waren immers de gangmakers geweest van de Franse Revolutie? Maar geestverwanten waren zij slechts tot op zekere hoogte!

De aristocratische Voltaire (1694-1778), die zijn scherpe pijlen vooral richtte op de kerk, was een rasechte rationalist. De meer democratische Rousseau (1712-1778), die een nieuwe staatkundige orde voorstond, gebaseerd op de volkssoevereiniteit, was een volbloed romanticus. Was de eerstgenoemde een spotter, die de 'eerloze' (vooral roomse) kerk wilde verpletteren, de laatste was een dweper die zwoer bij de onbedorven natuurmens.

In zijn 'Contrat social' (1762) had Rousseau gesteld dat de maatschappelijke orde berustte op een vrijwillig aangegaan contract tussen de leden. Alle macht berustte bij de burgers, zij waren soeverein. Rousseau, de dweper, en Voltaire, de spotter, zij beiden hadden het gezicht van de Franse Revolutie bepaald. En beider nageslacht, zowel van spotters als van dwepers, is legio!

Het tijdperk van de Restauratie

'De oude tijden komen wederom,' zo had het in 1813 in de bevrijdingsproclamatie van de eminente staatsman G.K. van Hogendorp geklonken. Maar deze zinsnede sloeg meer op het economisch herstel - 'De zee is open. De koophandel herleeft!' - dan op herstel van kerk en staat in gereformeerd-historische zin. De oude tijden keerden niet terug!

Deze conclusie gold ook in staatkundig opzicht. De oude Republiek met haar soevereine gewesten en met het stadhouderschap werd niet hersteld. De nieuwe Oranjevorst, koning Willem I (1813-1840) aanvaardde de soevereiniteit 'onder waarborging eener wijze constitutie, welke uw Vrijheid tegen volgende mogelijke misbruiken verzekert.' De Koning bond zich dus geheel vrijwillig aan de constitutie, zoals ook in artikel 10 van onze Grondwet is vastgelegd. Toch was het soevereine gezag geheel in de Koning geconcentreerd en niet als uitvloeisel van overdracht van het oppermachtige soevereine volk, waarvan de overheid dienaar is. Van algemene verkiezingen en ministeriële verantwoordelijkheid was bij de Grondwetten van 1814 en '15 dan ook nog geen sprake.

Maar anderzijds was de soevereiniteit ook niet ontleend aan God als de bron van alle gezag, maar aan de wil van de natie, die er mee

akkoord ging dat dit vorstenhuis nu ten eeuwigen dage met de koningskroon werd gesierd. 'Bij de vaststelling der wederzijdsche verhoudingen tusschen vorst en volk werden niet de beginselen geraadpleegd, die daarvoor zijn neergelegd in de Schrift, maar men huldigde daarbij de rede als oppersten wetgever. In godsdienst en kerk was geen schuldbelijdenis over den nationalen afval van 1789 (...) Het rationalisme in de kerk en den godsdienst en het liberalisme in de staatkunde en de wetenschap, waren de goden van den tijd.'⁵

Verlicht despotisme-Oranjepatriottisme

De nieuwe Grondwet droeg in sterke mate het stempel van de gewezen patriot en minister van justitie C.F. van Maanen (1769-1846), lid van de Remonstrantse Broederschap, met wie de koning uitstekend kon samenwerken. Het ideaal van deze Van Maanen – een soort officieuze rijkskanselier – was de sterk gecentraliseerde Napoleontische staat, dit in tegenstelling tot de opvatting van Van Hogendorp, die zich de herleving van de oude standenstaat van voor 1795 met een grote mate van gewestelijke zelfstandigheid voor ogen had gesteld. De visie van Van Maanen behield de overhand. Het verlicht despotisme van koning Willem I betekende een sterke vorstelijke macht en – in de praktijk – (nog) geen beslissende volksinvloed.

Zoals de staatkunde werd gestempeld door de gewezen patriot Van Maanen, zo werd de kerkelijke situatie beïnvloed door de gewezen patriot J.H. van der Palm (1763-1840). In de Franse tijd was hij agent van nationale opvoeding geweest. Hij was een echte opportunist, die niet van corps maar wel van koning was veranderd. In het tijdperk van de Restauratie werd hij hoogleraar te Leiden. Hij was tevens een gevierd kanselredenaar, wiens hoogdravende verhandelingen bij dui-zenden werden verspreid en gelezen. Maar een belijder van de aloude gereformeerde religie was hij niet. Niettemin kwamen de eerste regelingen van het volksonderwijs onder zijn leiding tot stand.

Dit onderwijs moest vrij zijn van elke vorm van leerstelligheid. Rede en openbaring dienden samen te smelten. Zo werd de eerste aanzet gegeven tot de ontkerstening van de volksschool. Zo ook werd 'de ethiek van de dogmatiek losgemaakt, het leven van de leer afgescheiden, de vrucht van de wortel afgesneden.'⁶ En het heeft maar weinig gescheeld of onze nationale psalm, het Wilhelmus, was ter gelegenheid van een prijsvraag door het karakterloze 'Wien Neêrlands bloed' van de gevierde dichter H. Tollens vervangen. Overigens – ook Tollens was een ex-patriot!

Verlichte, maar met de revolutiegeest besmette representanten van de tijdgeest, Van Maanen, Van der Palm en Tollens, gaven de toon aan op het gebied van staat, kerk en school. Het Franse juk was verbroken,

maar de Franse geest, de geest der revolutie, was springlevend. En ook voor het verdere verloop van de negentiende eeuw gold de uitspraak van Groen: 'In Frankrijk was en bleef het brandpunt der Omwentelingsleer',⁷ getuige wat hier in 1830 en 1848 met respectievelijk de zogenaamde juli- en de februarirevolutie voorviel.

De kerkelijke organisatie van 1816

Ook in de Kerk werd in feite niet van de revolutionaire lijn afgeweken. De koning begeerde, overeenkomstig het gevoelen van de toonaangevende intellectuele elite, vereniging van alle protestanten in één kerkgenootschap, maar dan onder vorstelijke voogdij. In opdracht van de koning stelde de departementsambtenaar J.D. Janssen in 1816 een Algemeen Reglement voor de Hervormde Kerk samen, waarbij met behoud van de oude namen, zoals classis en synode, een systeem van overheidsbemoedienis werd ingevoerd.⁸ Ook hier bracht dus de revolutie het tegendeel van de vrijheid, die zij had verkondigd.

De scheiding van kerk en staat was dus feitelijk een fictie. De Grondwet van 1815 kende de koning echter geen jus in sacra, geen inmenging in kerkelijke zaken, toe. Uiterst bedenkelijk was de uitspraak, dat de synode niet geroepen was om leerstellige geschillen te beslechten, maar om de kerk te besturen. Ten gevolge van de afschaffing van de Dordtse Kerkorde werd de Hervormde Kerk nu onder een met haar wezen strijdig besturenapparaat gebracht, waardoor de handhaving van het leergezag een dubieuze zaak was geworden. Vanwege het feit dat aan de belijdenisgeschriften het bindend gezag was ontnomen, lagen de kiemen van een toekomstige kerkscheuring in de regeling van 1816 opgesloten.

Het getuigt van een verregaande vorm van geestelijke ingezonkenheid dat men – op een enkel classicaal protest na – in deze ongereformeerde en ongrondwettige organisatie berustte. De predikantstractementen werden nu immers toch weer op tijd uitbetaald? Evenals bij de invoering van de constitutie had het volk weinig belangstelling getoond. Men was de twisten uit de 'Patriottentijd', de revolutionaire woelingen en onlusten, zo moe dat men uit huiver voor partijschappen alles gaarne verder aan Vader Willem overliet.

De Belgische Opstand

Overigens bleek na de vorming van de eenheidsstaat in 1815, waarbij Nederland en België door de grote mogendheden werden verenigd, dat de protestanten in het Noorden zich gemakkelijker neerlegden bij de gelijkstelling der godsdiensten dan de roomsen in het zuiden. De kerkelijke bemoedizing van de koning leidde hier tot verscherpte tegenstand, vooral bij de roomse geestelijkheid. Van lieverlee zocht

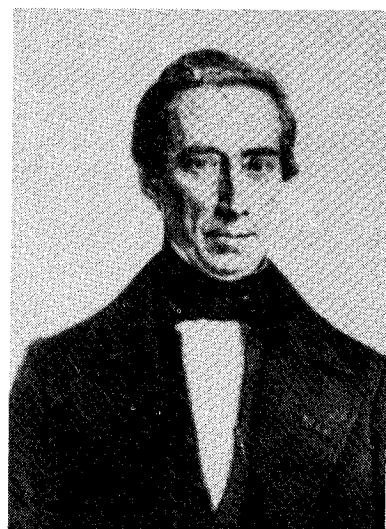
Prof. J.H. van der Palm

Minister C.F. van Maanen

Mr. G. Groen van Prinsterer

Mr. J.R. Thorbecke

men samenwerking met de liberale oppositie, meestal bestaande uit gegoede burgers, die zich openlijker op de leer van de volkssoevereiniteit beriepen dan hun Noordnederlandse geestverwanten.

In weerwil van de zo succesvol gevoerde welvaartsopolitiek van koning Willem I, de 'koning-koopman', werd de ontevredenheid manifest. In 1828 sloten beide in principieel opzicht zo uiteenlopende richtingen – roomsen en liberalen – een 'monsterverbond' tegen het koninklijk bewind. Het is een ontwikkeling welke wij later ook in de Noordelijke Nederlanden kunnen signaleren.

In het jaar 1830 liepen de ontstane spanningen uit op een crisis en brak de Belgische Opstand uit. De scheuring van het Koninkrijk der Nederlanden werd in 1839 een tragisch feit. In 1840 deed koning Willem I afstand van de regering ten behoeve van zijn zoon, koning Willem II (1840-1849), de held van Quatrebras en Waterloo.

Thorbecke en de liberalen

De Belgische Opstand van 1830 kan niet los worden gezien van de in dat jaar uitgebroken juli-revolutie in Parijs, welke leidde tot de val van het huis Bourbon. De Noordelijke Nederlanden bleven ditmaal van de omwentelingszucht gevrijwaard, maar het revolutiejaar 1848, waarin het huis van Orleans het kind van de rekening werd, bracht ook hier ingrijpende staatkundige veranderingen. De revolutionaire opvattingen hadden ook hier hun uitwerking niet gemist. Men begeerde meer volksinvloed – maar dan van de gegoede burgerij – op de regering.

De liberale richting, welke dit nastreefde – van partijvorming was toen nog geen sprake – vond een bekwame woordvoerder in de hoogleeraar mr. J.R. Thorbecke (1798-1872). Deze uit 'verlicht' Luthers milieu afkomstige staatsman was geen directe voorstander van de volkssoevereiniteit. In zijn in 1839 verschenen *Aanteekeningen op de grondwet* zweeg hij nog over ministeriële verantwoordelijkheid. Van rechtstreekse verkiezingen en ontbindbaarheid van de Tweede Kamer wilde hij nog niet weten. Maar Thorbecke verkoos ook geen principiële stellingname tegen de revolutiegedachte. Godsdienst was voor hem privaatzak, een aangelegenheid voor de binnenkamer, niet voor parlement en regering. Thorbecke wilde de gedachte van de volkssoevereiniteit als het ware kanaliseren en er door een vernuftige constitutie de gevaarlijke kanten aan ontnemen.

Groen van Prinsterer en de antirevolutionairen

Vanwege zijn uitgangspunten kwam Thorbecke in de staatkundige en parlementaire strijd diametraal tegenover de eminente geleerde mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876) te staan. In deze bekwame rechtsgeleerde en historicus, de grondlegger van de antirevolutionaire

richting, ontmoette hij zijn evenknie. Beide mannen troffen elkaar in 1840 aan in de zogenaamde dubbele Kamer, welke met het oog op de grondwetsherziening in het leven was geroepen. Deze grondwetsherziening was wegens de rijksscheuring noodzakelijk geworden.

Zowel Groen van Prinsterer als Thorbecke behoorden tot de buitengewone leden van deze Kamer. Sindsdien werd het politieke en parlementaire spel grotendeels door deze twee uitzonderlijke figuren beheerst. Beiden waren zij bij uitstek dragers van beginselen, Thorbecke die van de liberale, Groen die van de antirevolutionaire of christelijk-historische richting. Het waren antipoden.

In de liberaal ziet Groen de man, die stoelt op de wortel van de Franse revolutiebeginselen. Het liberalisme noemt hij dan ook 'de verwaterde revolutie' en hij poneert nadrukkelijk het adagium: 'Tegen de revolutie het Evangelie!' Groen beschouwt de liberalen vanwege hun revolutionair uitgangspunt als de slopers van het koningschap en de wegbereiders tot de republiek. Bovendien hebben zij nog de godsdienstloze openbare school op hun geweten! Omgekeerd zien Thorbecke en de liberalen in de antirevolutionairen een groep reactionairen, die slechts uit hypocrisie de nieuwe constitutie onderschrijven, maar die feitelijk terug willen naar de onverdraagzame gereformeerde hegemonie in kerk en staat van de periode voor de Franse revolutie.

Naast de liberalen en antirevolutionairen vormde zich onder leiding van de advocaat en bankier mr. F.A. van Hall (1791-1866) nog een derde richting, namelijk die van de *conservatieven*. Dezen legden zich neer bij de grondwet van 1848, maar wilden geen stap verder gaan. De staatkundige ontwikkeling, vooral na 1853, plaatste hen tegenover de liberalen (en rooms-katholieken) en deed hen toenadering zoeken tot de antirevolutionairen, wier steun men om te regeren nodig had.

De Grondwetsherziening van 1848

Het sein tot het revolutiejaar 1848 werd opnieuw vanuit Parijs gegeven, hetgeen leidde tot de val van het huis Orleans en tot de terugkeer van het huis Bonaparte (keizer Napoleon III). Ook de Oostenrijkse en Pruisische hoofdsteden waren het toneel van barricade-gevechten en er waren opstootjes op de Dam in 's lands hoofdstad. Onder indruk van deze 'maartse buien' werd koning Willem II 'in 24 uur van zeer conservatief zeer liberaal'.⁹ Hiermee brak het uur der waarheid voor Thorbecke aan en werd het tijdperk van de liberale hegemonie ingeluid.

Bij de Grondwetsherziening van 1848 kreeg de gezeten burgerij belangrijk meer invloed op de regering en wel tengevolge van het censuskiesrecht. Dit kiesrecht, ook wel 'mammonkiesrecht' genoemd,

beperkte het aantal stemgerechtigden tot de hoogst aangeslagenen in 's rijks directe belastingen. De drie belangrijkste punten van deze grondwetsherziening bestonden in de staatsrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid, de ontbindbaarheid der Kamers en rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer.

Bovendien werd de band tussen kerk en staat in zoverre losgemaakt, dat de kerk zonder enige inmenging van de staat haar eigen organisatie en bestuur zou kunnen regelen. Toen de rooms-katholieke kerk van deze grondwetsbepaling gebruik wenste te maken door de instelling van de bisschoppelijke hiërarchie, leidde dit in 1853 tot een volkspetitionnement - de zogenaamde Aprilbeweging - en tot de val van het eerste kabinet-Thorbecke.

Tenslotte bepaalde de Grondwet van 1848 nog dat het geven van onderwijs vrij was, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid van de onderwijzers en het toezicht van de overheid, beide door de wet te regelen. Het oprichten van bijzondere scholen hing dus niet langer meer af van de willekeur van de vaak tegenwerkende autoriteiten. De als uitvloeisel van deze grondwetsherziening tot stand gekomen Onderwijswet-Van der Bruggen (1857), fel bestreden door Groen van Prinsterer, schreef een 'gemengde' openbare school voor, welke zich ten doel stelde om op te leiden 'tot alle christelijke en maatschappelijke deugden', terwijl er niets mocht worden geleerd, gedaan of toegelaten dat strijdig was met de eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. De ontkerstening van de overheids-school was hiermee in een laatste fase gekomen.

De leer van de volksoevereiniteit

In een nabeschouwing op zijn *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland* constateert de antirevolutionaire Groen dat Nederland tijdens de 'Maartsche buien' voor de revolutionaire aandrang is bezweken. 'Den oorsprong der grondwetsherziening noem ik *revolutionair*... in de beteekenis niet van 1572 of 1813, maar van 1795 en 1830 en, ik mag er met nadruk bijvoegen, van 1848.' Het constitutioneel gezag is gezwicht uit vrees voor zelfbehoud. 'Dit zwichten, dit *historische feit*,' vervolgt Groen, 'heeft groote beteekenis en kracht. De hoofdsom der zaak is, dat men de leer der *volksoevereiniteit* in praktijk gebracht heeft.'¹⁰

Het jaar 1848 betekende dus na 1795 een nieuw breekpunt in de historie. Hoe diende nu een staatkundig-gereformeerd denkend vaderlander ten opzichte van de revolutionaire verworvenheden, in het jaartal 1848 gesymboliseerd, zijn houding te bepalen? Diende men evenals Groen van Prinsterer, de integere voorstander van de protestants-christelijke staat, vanuit een actueel staatsmanschap toch maar